

Visby stift

visby 2013-01-07

dnr: 08-1111

handläggare: Jörgen Renström

Rapport

Kunskapsuppbyggnad kring likvagnen som kulturföremål och strategier för dess vård och underhåll

Inledning

Många av församlingarna på Gotland har under 2000-talet, genom bidrag via den kyrkantikvariska ersättningen, getts möjlighet att konservera sina gamla likvagnar. Kunskapen och intresset kring likvagnarna har därmed ökat.

Gotlands Museum, som kommit i kontakt med restaureringsarbetet genom sin roll som antikvarisk kontrollant, har funnit det angeläget att beskriva den 100-åriga period i historien då likvagnarna varit en del av vår kulturella identitet och dess upplösning i och med tekniska förändringar vid mitten av 1900-talet.

När likvagnarna togs ur bruk blev förvaringen ofta ett problem för församlingarna, vilket medförde att man i många socknar helt enkelt brände upp dem. År 1970, då det passerat 9 år sedan den sista kända färden med hästförspänd likvagn, uppmärksammade detta av landsantikvarie Gunnar Svahnström vid Gotlands Fornsal. För att få en överblick av det han såg som ett problem genomfördes en enkätförfrågan till församlingarna i syfte att öka kunskapen och bidra till att rädda de mest värdefulla av de 71 likvagnar som visade sig finnas kvar.

Idag finns 65 likvagnar. Ett trettiotal av dessa har konserverats och kunskapen kring de enskilda vagnarna har därför ökat markant. Inom ramen för detta arbete har också en enkät skickats ut till församlingarna för att uppdatera informationen kring likvagnarna. De inkomna svaren ger uppgifter kring situationen vid ungefär hälften av kyrkorna. De två enkäterna och kyrkoinventarieinventeringen som avslutades 2005 ligger till grund för materialet i denna rapport, som utförts under hösten 2012 av byggnadsantikvarie Jörgen Renström.

Parallellt med detta arbete arbetar konservator Katarina Schüssler med att skriva en artikel kring konserveringen av likvagnar som skall publiceras i Byggnadshyttans årsbok.

Postadress
Strandgatan 14
621 56 Visby

Telefon

E-post
info@gotlandsmuseum.se

Bankgiro
308-0728

Besöksadress
Strandgatan 14, Visby

Fax
+46 (0)498-29 27 29

Webbplats
www.gotlandsmuseum.se

Plusgiro
18 88 00-7

Före likvagnen

På Gotland började specialbyggda likbårar att tillverkas och användas av församlingarna på 1600-talet. Den äldsta, daterad 1614, finns i Visby Domkyrka och den yngsta med säker datering är tillverkad i Fardhem 1862.

Av de drygt 100-talet likbårar som finns bevarade runt om i våra kyrkor är de flesta tillverkade under 1800-talet. Från 1600-talet finns 4 bårar vilka alla är relativt rikt dekorerade i barockinspirerad stil. Under 1700-talet var det också vanligt med påkostade bårar och av de bevarade är nästan hälften rikligt dekorerade. Av de bårar som finns kvar från 1800-talet är färre än 1/3-del påkostade med dekorativa inslag.

Klockare Engqvist i Väskeinde tillverkade denna likbår som skänktes den till församlingen 1786. Den är barockinspirerad i ett kraftfullt utfört snide med voluter och akantusmotiv. Inskriptionen på långsidorna "Cristus är mitt liv" respektive "Döden är min vinning"

antyder en allvarligare livshållning än många samtida inskriptioner i en mer lättsam rokokogenre.

Denna likbår tillverkad under 1800-talet står i Burs kyrka. Öppna "liksängar" med eller utan skänklar eller lock blev relativt vanliga under 1800-talet. På denna bår finns en löstagbar lucka i ena gaveln, och det finns uppgifter som säger att den använts vid begravning av personer som lidit av smittsamma sjukdomar.

Enkel likbår med sparsamma dekorationer tillverkad under 1800-talet för Närs kyrka.

Första likvagnen.

Den äldsta likvagnen som finns bevarad skänktes till Lummelunda församling av fru Jakobsson vid Lummelundsbruk omkring 1860. Det var en äldre droska som hade byggts om till likvagn med svart kläde och silverfransar. Denna vagn användes fram till 15 juni 1954 och var således i

Lummelunda likvagn från 1860. Den äldsta bevarade likvagnen på Gotland. Vid inventeringen 1970 var denna vagn i dåligt skick och oanvändbar där den stod i den likvagnsbod som uppfördes 1891 i Stenkyrka. Idag är den nyrestaurerad/konserverad och står i Stenkyrka kyrkstall tillsammans med den likaledes nykonserverade vagnen från Stenkyrka. Foto från kyrkoinventarieinventeringen Joakim Klint 1997-1998

bruk under i stort sett hela den period då hästspända droskor tog gotlänningar till kyrkan för gravsättning. Likvagnen i Lummelunda var dock inte den första som rullade på Gotland då vi vet att Hablingbo församling köpte in en likvagn år 1854, vilken dock inte finns bevarad.

Liksom likvagnen i Lummelunda kom genom åren ganska många av vagnarna att tillföras församlingarna genom gåvor. Vanligast var att kyrkliga sällskaper gjorde insamlingsarbete men även privatpersoner och företag som t.ex. Bunge sparbank eller handlaren Jacobson i Guldrupe stod som givare.

Ibland lånade församlingarna vagn av närliggande socknar eller transporterade i vanliga åkvagnar. I Tofta lånade man vagn i Eskelhem. I Lärbro församling köptes en vagn in på 1930-talet från Skåne men den fungerade så dåligt att den bara användes ett fåtal gånger. Hur denna församling löste transportfrågan därefter har inte meddelats.

Vagnmakare

Med början från 1860-talet blev vagnstillverkningen alltmer industrialiserad och verkstäder med stora tillverkningsvolymerna växte fram i Sverige. 1920 var den största vagnstillverkaren, som producerade 4000 vagnar per år verksam i Arvika.¹ Många av de gotländska likvagnarna kom dock från Skillingaryd i Småland där både Thulins och David Aronssons åkdonsfabriker tillverkade likvagnar.

Det finns inte uppgifter angående tillverkare för alla de bevarade likvagnarna men det

¹ Nordisk familjebok 1921

förefaller som om de flesta köpts från fastlandet. Ett tiotal har dock kända lokala tillverkare. Av dessa har vagnmakare H Hansson på Hexarve i Hablingbo tillskrivits tre. Han levererade en till Sproge församling omkring år 1891, en till Östergarn år 1906, och en till Näs på 1910-talet.

Foto: Sproge likvagn tillverkad 1891 av Hansson på Hexarve i Hablingbo. Vagnen skänktes till församlingen av Lars Mårtensson i Norrgarde. Denna vagn var senast i bruk 1955 vid fru Olivia Johanssons begravning. Vagnen kördes då av Ture Olofsson med hans två svarta hästar Talli och Erik.

Foto från kyrkoinventarieinventeringen Bo-Göran Kristoffersson 2004

I Hörzne fanns vagnmakare Finnberg som levererade en vagn till Ekeby församling år 1889. Smeden A Olsson i Klinte levererade en vagn till Fröjel 1893. Eskelhems församling beställde en vagn i grannsocknen Sanda 1892 av snickaren Modin som i sin tur beställde beslag från smeden Carl Beckström vid Tjuls i Eskelhem. I Klintehamn fanns vagnmakare Jakobsson som tillverkade en vagn åt Hogrån församling på 1920-talet. I Visby fanns två vagnmakare Karl Lindells och A Aspelin. Vi vet att Linells levererade en likvagn till Hejde 1895 och en till Vamlingbo 1920 och Aspelin en till Halla 1910.

Halla likvagn från 1910. Tillverkad av A Aspelin i Visby. Vagnen var en gåva från Gabne i Möllebos som också omfattade selar, livré och vagnsbod. Vagnen användes sista gången vid Otto Herlitz begravning 1955. Det här är en mycket påkostad och detaljrikt utsmyckad vagn av en hög hantverksmässig kvalitet. Takphymer av vitt tagel och ett överflöd av gjutna metalldekorationer i form av voluter, kors, blomstergirlanger, stjärnor och fjärilar ger vagnen ett nästan sagolikt skimmer.

Foto från kyrkoinventarieinventeringen Bo-Göran Kristoffersson /Danne Peterson 2005.

Motordrivet tar över

Norrlanda likvagn var den sista som köptes in till Gotland. Det var Thulins vagnfabrik i Skillingaryd som levererade den 1946.

Den användes sista gången 1855.

Foto från kyrkoinventarieinventeringen Bo-Göran Kristoffersson/Danne Peterson 2007-2008

Begravningsbilar hade börjat ersätta den hästdragna likvagnen på 1920-talet och var helt dominerande i Stockholm när den första begravningsbilen på Gotland användes i Kräklingbo 1932². På Gotland skulle de gamla likvagnarna komma att vara i bruk i ytterligare nästan trettio år och den sista nyinköpta likvagnen införskaffades till Norrlanda så sent som 1946.

I Visby upprättades ett avtal i början av 1900-talet mellan församlingen och staden Visby där den senare tar på sig ansvar för begravningstransporterna. För ändamålet användes två vagnar, en större för de ”bättre bemedlade” och en mindre för ”fattiga”³. Vagnarna förvarades tillsammans med selar, hästtäckan och medar i stadens förråd som låg där Åhléns parkeringsplats finns idag. 1934 skaffade begravningsentreprenör Gustaf Strange en begravningsbil och redan samma år minskade transportuppdragen för staden till hälften i jämförelse med föregående femårsperiod. Den till begravningsbil ombyggda Studiebakern av 1927 års modell togs således emot positivt av Visbyborna. Detta kanske inte är konstigt då skillnaden i kostnad för bilen och den stora likvagnen endast skilde en krona per körning. ”Fattigmanslikvagnen” som var subventionerad med skattemedel kostade 11 kronor att hyra in vilket var 3 kronor mindre än för storvagnen. För staden blev verksamheten olönsam varför man förhörde sig bland åkerierna om intresset att ta över transporterna med häst, dock utan framgång. Likvagnens tid i Visby gick därmed mot sitt slut.

² Brolin, Bengt; Gotlands bilhistoria sid 174.

³ Ur brev Från kyrkogårdsföreståndare Sixten Frank till landsantikvarie Gunnar Svahnström 30/3 1971 Likvagnsinventeringen.

I andra städer var vid denna tid förhållandena skiftande. I t.ex. Västervik fanns endast möjlighet till biltransporter medan andra städer endast hade hästkörning.

Trots betänkligheter att nedläggning av hästtransporterna skulle missgynna de fattiga togs ett beslut i mars 1935 att utlysa en entreprenad för "värdig likbil" till de privata åkerierna samt att lägga ner stadens verksamhet. Den stora likvagnen behölls för att fungera som en reserv och den lilla likvagnen såldes till Källunge, där kom den att användas fram till omkring 1950.

1937 utfördes endast en transport med häst varför staden bestämmer att den som vill använda hästtransport själv skulle anskaffa häst och sköta transporten även om det även i fortsättningen skulle gå att låna vagnen. På landsbygden användes ofta likvagnen ännu under många år. På flera håll gjordes ombyggnader av likvagnarna för att dras av bil.

Hamra likvagn skänktes till kyrkan av Jacob Pettersson i Salmunds 1903. Vid mitten av 1900-talet byggdes den om och försågs med gummihjul för att dras efter bil.

De första uppgifterna om skrotning av en likvagn kommer från Lokrume som genomförde detta 1945. Under 1950-talet försvinner vagnarna en efter en fram till 1961 då Fleringe, Guldrupe samt Östergarn och Vamlingbo som de sista socknarna tar likvagnarna ur bruk.

I Vamlingbo var anledningen till skrotningen inte att man önskade en nyordning utan att utan att det var brist på lämpliga hästar att använda som dragdjur.

Råd för skötsel och underhåll:

- Täck likvagnen med en tunn lakansväv som helst inte skall ligga an mot taket. Åtgärden minskar dammlagret på vagnen och bidrar därmed till att minska fukthalten. Tvätta lakanet en gång om året.

- Läder, som fotsäck, sittdyna och seldon placeras i torrt utrymme med god ventilation och i en högre temperatur än likvagnen.

- Har lädret angripits av mögel ska materialet dammsugas för att avlägsna mögelsporer, ytterligare behandling med såpa, vax eller annan lädervårdsprodukt ska undvikas helt då dess långsiktiga påverkan inte går att säkerställa. Vissa produkter påskyndar lädrets nedbrytning och kan ställa till med stora skador. Om mögelangreppen är omfattande eller andra skador upptäcks bör en konservator kontaktas för rådgivning.

- Sopa av golvet eller lägg presenning under vagnen så att det går att avgöra om strimmig trägnagare är aktiva. En modern behandling mot strimmig trägnagare varar i ungefär 20-år.